

TANZİMAT DÖNEMİNİN ŞERİYE MAHKEMELERİ VE KADILARIN DEĞİŞİM SÜRECİNE ETKİSİ

Influence Of Tanzimat Reform Era On Şeriye Courts And 'Kadi's Change Period

Betül DOĞANGÜZEL*

Özet: Çalışmada Osmanlı Devleti'nde şeriye mahkemeleri ve kadıların Tanzimat döneminde geçirdikleri değişim incelenmiştir. Bu değişimi tespit edebilmek için önce Tanzimat öncesi döneme göz atılmış, ardından Tanzimat sonrası dönem ele alınmıştır. Şeriye mahkemeleri ve kadılar, her iki dönem için ayrı ayrı incelenmiştir.

Çalışmada yargı teşkilâtının Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturduğundan buradaki ıslah hareketlerinin de büyük önem arz ettiği, fakat yaşanan gelişmelere bakıldığında yapılan düzenlemelerin çıkış noktasından farklı seyrettiği ifade edilmiştir. Şeriye mahkemelerinin ıslahı yerine yeni mahkemelerin kurulması, bir adli düâlitenin doğmasına yol açmış, bu durum şeriye mahkemeleri tamamen ortadan kaldırılincaya kadar devam etmiştir. Bu düâlite ise birtakım aksaklıklara yol açmış, örneğin idam cezalarının infaz edilememesi sonucunu doğurabilmiştir. Yaşanan aksaklıklardan hareketle Tanzimat döneminde adli sahada yapılan ıslahatların beklenen faydayı sağlamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: şeriye mahkemeleri, kadılar, Tanzimat dönemi

Abstract: Şeriye courts in Ottoman Empire and the change Muslim judges (kadi) underwent in Tanzimat Period were surveyed in this study. To identify this change, the period before Tanzimat had been examined at first, and then the period after Tanzimat was addressed. Şeriye courts and kadıs were surveyed respectively for both periods.

In study, it was stated that judiciary underlay Ottoman Empire; reform movements here were of great importance; but when improvements having experienced were considered, regulations diverted differently from starting point. Foundation of new courts instead of reforming şeriye courts caused a juridical duality to arise and this condition had continued until şeriye courts were completely abolished. Also, this duality led some deteriorations. For example, it resulted in the fact that capital punishments could not be carried out. Consequently it was stated that reforms made in juridical field in Tanzimat Period with reference to these failures could not provide the expected benefit.

Keywords: Religious courts, Muslim judges (Kadi), Tanzimat Period

* Araştırma Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi, sbetuldoganguzel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5489-1476

Makale Geliş Tarihi : 30/08/2019, Makale Kabul Tarihi : 05/11/2019

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan sona erinceye dek bir yargı mekanizmasına sahip olmuştur. Bu yargı mekanizmasının incelenmesi Osmanlı mahkemelerini ve bu mahkemelerde görev yapan kadıları incelemeyi gerektirmektedir.

Osmanlı'da yargı sahasında uzun yıllar şeriye mahkemeleri esas mahkemeler olarak görev yapmıştır. Şeriye mahkemeleri, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bütün vatandaşlara açık olduğu gibi uyuşmazlıkların türü bakımından da ayırım yapmaksızın her türlü davayı görebilmiştir.

Şeriye mahkemelerinde, hakim sıfatıyla kadılar görev yapmışlardır. İslâm hukuku, kadıya toplumsal hayatta geniş bir yer tanımaktadır. Bu donanımlı kadı profili, Osmanlı'da da görülmektedir. Bu minvalde kadılar, Osmanlı Devleti'nde hakimliğin yanısıra belediye başkanı, mülki amir, noter işlevleri de görmüşlerdir. Bununla birlikte kadıların temel görevi yargılama yapmak olmuştur.

Osmanlı'nın yargı mekanizmasında, geçen zaman içinde devrin ihtiyaçlarına binaen bazı değişiklikler yapılması gündeme gelmiştir. Bu değişiklikler, esas itibarıyla Tanzimat dönemine rastlamaktadır. Değişiklikleri gündeme getiren esas sebep, devletin her sahasında olduğu gibi adliye sahasında da birtakım bozulma ve yozlaşmaların görülmesidir. Adliyenin, devleti ayakta tutan temel birimlerden olması ve burada yaşanacak aksaklıkların önemli sonuçlara yol açacağı dönemin devlet ricali tarafından öngörülmüş ve bu alanda ıslahat hareketlerine girişilmesi gereği kendini hissettirmiştir.

Çalışmada adli teşkilâta görülen bozukluklar ortaya konularak şeriye mahkemeleri ve kadılara dair yapılan yeni düzenlemeler incelenecektir. Söz konusu değişiklikleri tespit etmek, şeriye mahkemeleri ve kadıların tarihi gelişiminin de seyrini gerektirmektedir. Bunun için önce "*klasik dönem*" denilen Tanzimat öncesi süreç ana hatlarıyla verilecek, daha sonra Tanzimat'tan sonraki durum ortaya konarak getirilen değişiklikler tespit edilecektir. Değişikliklerin açık bir şekilde görülmesi adına Tanzimat öncesi ve sonrasına ilişkin başlıklar birbirine paralel olarak verilecektir.

Adli sahada yapılan değişikliklerin, Tanzimat döneminin başlangıcı kabul edilen Tanzimat Fermanı'nın ilânından daha öncelere dayandığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle çalışmada, Tanzimat dönemi geniş yorumlanarak öncesi birtakım düzenlemeleri de kapsayacak şekilde ele alınacaktır.

I- KLASİK DÖNEMDE ŞERİYE MAHKEMELERİ VE KADILAR

Şeriye mahkemeleri ve kadıların Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası geçirdikleri değişimin tespit edilebilmesi için "*klasik dönem*" denilen Tanzimat öncesi dönemin de ele alınması gerekmektedir. Böylece Tanzimat döneminde yapılan reformların neyi değiştirdiğini de

görünür kılmak imkânı elde edilecektir. Bundan dolayı aşağıda şerîye mahkemeleri ve kadıların klasik dönemdeki durumları kısaca ele alınacaktır.

A- ŞERİYE MAHKEMELERİ

Şerîye mahkemelerinin klasik dönem Osmanlı'sında sahip oldukları işlevin anlaşılması, bu mahkemelerin Osmanlı yargı teşkilâtı içindeki yerlerinin tespiti ile mümkün olabilecektir. Bundan dolayı Osmanlı yargı teşkilâtına kısaca göz atmakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti'nde devletin kuruluşundan beri bir yargı mekanizması var olmuştur. Şerîye mahkemeleri de bu mekanizmanın bir parçası olarak hukukî uyuşmazlıkların çözüm mercii olmuşlardır.¹ Bu mahkemelerden başka Divan-ı Hümâyûn, Osmanlı'da bir yüksek mahkeme ve itiraz mercii olarak görev yapmıştır. Ayrıca sadrazamın başkanlığında toplanan İkinci Divanı, Çarşamba Divanı ve Cuma Divanı, yine kazasker ve defterdarların konaklarında kurdukları divanlar da bu dönemde dava görme fonksiyonuna sahip olmuşlardır.²

Osmanlı yargı teşkilâtında “*zimmi*” olarak anılan gayrimüslim vatandaşlar için cemaat ve konsolosluk mahkemeleri de görev yapmışlardır. Cemaat mahkemeleri, zimmilerin ahval-i şahsiyyeye ilişkin davalarına bakmakla yükümlü olmuştur. Konsolosluk mahkemeleri ise kapitülasyonlara tabi devletlerin Osmanlı'da bulunan vatandaşlarının davaları ile ilgilenmişlerdir.³

Bahsi geçen mahkemeler içerisinde devletin uyuşmazlıkların çözümünde görevli esas mahkemeleri şerîye mahkemeleri olmuştur. Zimmiler de kendi aralarında anlaşmaları durumunda bu mahkemelere başvurabilmişlerdir.⁴ Şerîye mahkemelerinin bu asli karakteri, yürüttüğü görevlerle birlikte daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca daha sonra değişime tabi olması bakımından makam binası ve mahkeme teşkilâtı hususlarının da ele alınmasında fayda vardır. Söz konusu hususlar, aşağıda incelenecektir.

1- Görevleri

Şerîye mahkemelerinin uzun yıllar devletin temel mahkemeleri olarak hukuki ihtilafların çözüm mercii oldukları ifade edilmişti. Bundan başka borç, nikâh, tereke gibi çeşitli hukukî sözleşmeler de bu mahkemelerde düzenlenip kayıt altına alınmışlardır. Bu anlamda şerîye

¹ Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram, Konya, 2017, 9. Baskı, s. 166-167.

² Seyitdanhoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ* (1838-1868), TTK, Ankara, 1999, s. 15-16; Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 180.

³ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 181.

⁴ Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul, 2015, 13. Baskı, s. 145.

mahkemelerinin, günümüzde noterlerin gördüğü işlevi gördükleri söylenebilir.⁵

Şeriye mahkemeleri hem şer'î hem örfî hukuka ait ihtilafları görmekte yetkili olmuşlardır. Ayrıca bu mahkemelerde özel hukuk ve ceza hukuku ayrımı da gözetilmemiş, her tür hukuki meseleye ilişkin hüküm verilebilmiştir.⁶

Şeriye mahkemelerine Müslüman ve gayrimüslim ayrımı olmaksızın bütün vatandaşlar başvurabilmiştir. Uyuşmazlığın taraflarından birinin yahut her ikisinin Müslüman olması durumunda şeriye mahkemeleri mutlak yetkili mercii olmuştur.⁷ Her iki tarafın gayrimüslim olması hâlinde ise ahval-i şahsiyeye ilişkin davalarda taraflar cemaat mahkemelerine de başvurabilmişlerdir. Bununla birlikte uygulamada gayrimüslimlerin bu tür davalarda da sıklıkla şeriye mahkemelerine başvurdukları gözlemlenmektedir.⁸

2- Makam Binası

Şeriye mahkemelerinin belirli bir makam binası olmamış, tarafların kadılarına ulaşabileceği çeşitli yargılama yerleri mevcut olmuştur. Dolayısıyla “*şeriye mahkemesi*” dendiğinde akla sabit bir makam binası gelmemelidir. Kadı, kimi zaman camide⁹, kimi zaman kendi evinde dava görebilmiştir. Şu var ki dava görülen yer, artık “*mahkeme*” niteliği kazanmıştır. Mahkeme hâline gelen bu yerlerde “*duruşmanın açık olması*” prensibine de riayet edilmiştir. Camiler, umumi olmaları hasebiyle bu prensibe elverişli olmuş, hususi konaklarda ise söz konusu prensip gereği kapılar açık tutulmuştur.¹⁰

3- Mahkeme Teşkilâtı

Şeriye mahkemelerinde genellikle tek hakim görev yapmıştır.¹¹ Esasen mahkemelerin çok hakimle çalışmalarına hukuken bir engel bulunmamaktadır.¹² Konuyla ilgili Mecelle’de yer alan bir hüküm şu şekildedir: “*Bir da’vayı ma’an istima’ ve hükmetmek üzere nasb olunan iki hakimden yalnız birisi ol da’vayı istima’ ve hüküm edemez, ederse hükmü nafiz*

⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, s. 83.

⁶ Bayındır, Abdulaziz, “Osmanlı Adli Teşkilatı”, *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I*, No: 31, 2000, s. 676.

⁷ Aydın, a.g.e., s. 147.

⁸ Ahval-i şahsiyeye ilişkin çok sayıda örnekten biri şu şekildedir: “... *merkûm Hacetor zimmî benim bundan akdem nâmezlim olmağla hâlâ üçer kat melbûsât ve bir sîm kuşak mehr-i mu’accel ve beynimizde ma’lûm mehr-i mü’eccel ile âyin-i bâtilamız üzere nefsimi tezvîce izn virdim dedikde...*” Sak, İzzet/Çetin, Cemal, *45 Numaralı Konya Kadı Sicili*, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya, 2016, s. 89, n. 47-4.

⁹ Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul, 2017, s. 71.

¹⁰ Ortaylı, a.g.e., s. 68.

¹¹ Bayındır, a.g.e., s. 676.

¹² Aydın, a.g.e., s. 77.

almaz.¹³ ” Bununla birlikte bu durum uygulamaya pek yansımamış, davalar genelde tek hakim tarafından yürütülmüştür.¹⁴ Yargı örgütünün temel kişisi olarak görev yapan bu hakimler, “kadı” olarak anılmışlardır.¹⁵ Aşağıda klasik dönem Osmanlı’sında kadılar, bazı açılardan ele alınacaktır.

B- KADILAR

Şeriye mahkemelerinde yargı işlerini kadılar yürütmüşler, önlerine gelen uyuşmazlıkları çözüme kavuşturmuşlardır. Kadılık mesleğinin gerektirdiği dikkat ve özene bağlı olarak kadı olacak kişilerin ilmen donanımlı, işinin ehli kimseler arasından seçilmesi önem arz etmiştir. Ayrıca kadıların ilim sahibi olmak dışında başkaca bazı özelliklere sahip olmaları gerekmiştir. Buna göre kadılar müslüman, hür, mümeyyiz, erkek¹⁶, balığ olmalı, duyu organlarında sakatlık bulunmamalı, imanlı ve adil olmalılardır.¹⁷

Kadıların ilmen donanımlı kimseler olmaları, toplumda büyük bir itibar ve saygınlık kazanmalarını da beraberinde getirmiştir. Zamanla kadıların liyakatsiz kişilerden seçilmesi ile bu intiba da değişecek, devlet bunu düzeltmek adına bazı hususlarda düzenlemeler yapma gereği hissedecektir. Söz konusu hususlar aşağıda ele alınacaktır.

1- Tahsil ve Tayin

Osmanlı’da kadılık mesleğinin belirli bir donanımlılık gerektirdiğinden bahsedilmişti. Buna bağlı olarak kadılar, uzun süre tahsil görmüş; tayin edilmek için ise tahsil sürecinden sonra icazet alarak mülâzım olmaları gerekmiştir. Tahsil görülen medreseler esas olarak Fatih ve Kanuni dönemlerinde sistemleşmiştir.¹⁸ Buna göre kadılar, Hariç ve Dahil medreselerinden mezun olduktan sonra Kazasker Divanı’nda kadılık stajı yapmış; stajdan sonra dahi ancak “*naip*” diye anılan kadı vekili olabilmüşlerdir. Kadılık vazifesini ifa için ise ayrıca Fatih döneminde açılan Mûsile-i Sahn ve Sahn-ı Seman medreselerine gitmeleri ve bu medreseleri de bitirdikten sonra icazet alarak mülâzım olmaları gerekmiştir. Mülâzımlar, kaza kadılığı yapma hakkına sahip olmakla birlikte göreve derhal atanmamışlar, “*ruzname*” denilen kazasker defterlerine isimlerini yazdırıp sıra beklemişlerdir.¹⁹

¹³ m. 1802.

¹⁴ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 167.

¹⁵ Uçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan, Ankara, 19. Baskı, 2017, s. 239.

¹⁶ Ebu Hanife, yalnız kadınların şahitlik yapabileceği durumlarda kadınların da hakimlik yapabileceği görüşündedir: Mâverdi, *El-Ahkâmü’s Sultaniyye*, Çev.: Ali Şafak, Bedir, İstanbul, 2015, s. 137.

¹⁷ Ortaylı, a.g.e., s. 9; Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 167; Mâverdi, a.g.e., s.138-139.

¹⁸ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 168.

¹⁹ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 173; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 87.

XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıl ortalarına kadar bütün kadıların ve bu arada “*mevleviyet*” denilen büyük kadılıkların yüz elli akçeye kadar olanlarının tayinleri Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin arzı ve padişahın iradesi ile gerçekleşmiştir. Yüz elli akçeden yukarı mevleviyetlerin tayinleri ise kazaskerlerin bildirmeleri ve sadrazamların padişaha arz etmeleri ile olmuştur.²⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise şeyhülislâmlar güçlendiğinden mevleviyetlerin tayini, şeyhülislâmlar vasıtası ile gerçekleşmiştir.²¹ Bununla birlikte kadıların tayininde nihai yetki padişahın olmuştur. Kadılar, padişah beratı ile çeşitli yargı çevrelerine belirli süreler için tayin edilmişlerdir.²² Süreler özellikle kısa tutulmuş; XVI. yüzyıldan itibaren 3 yıl, daha sonra 2 yıl, XVII. yüzyıl sonlarında ise 1 yıl olarak belirlenmiştir. Mevleviyetler için ise bu süre 1 yıldır.²³ Sürelerin kısa tutulması, kadıların bölge halkı ile yakınlaşmasının önüne geçmek, yeterli kadro olmaması dolayısı ile sıra bekleyen adaylara da fırsat vermek, kadıların mesleklerini yapmadıkları zaman eğitim alarak daha donanımlı hâle gelmelerini sağlamak gibi amaçlara yönelik olmuştur.²⁴

2- Görevleri

Kadıların esas görevleri yargılama yapmak olmakla birlikte yargılamadan başka pek çok görevi de yerine getirmişlerdir. Şehrin emniyet ve bayındırlığına yönelik günümüzde belediyelerin hizmet kapsamına giren işleri yürütmek, mahalli rayice göre eşyaya narh koymak, satılan malları ve konulan fiyatları denetlemek, vasilerin tayin ve azli ile ilgilenmek, ölen kimselerin miraslarını taksim etmek, kimsesiz kızları evlendirmek, orduya asker toplamak bu görevler arasındadır.²⁵

Her kadı belirli bir kaza yahut sancak bölgesine tayin edilmiş, bu bölgeler şehir, kasaba, nahiye ve köyleri içine almıştır. Bu kadar geniş bölgelerde görev yapan, üstelik geniş bir görev yelpazesine sahip olan kadılar, kaza dahilindeki küçük birimlerin başına kendilerine yardımcı olmaları için naip tayin etmişlerdir.²⁶

3- Ücretleri

Kadılar, belirli bir ücrete tabi olmamışlardır. Bunun yerine gelirlerini, gördükleri davalardan elde etmişlerdir.²⁷ Bu gelirlere Osmanlı Kanunnameleri'nde de rastlamak mümkündür. Kadıların, Yıldırım

²⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 87.

²¹ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 163.

²² Ortaylı, a.g.e., s. 18.

²³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 94; Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren, İstanbul, 2004, s. 40; Aydın, a.g.e., s.77-78.

²⁴ Akman, a.g.e., s. 40; Aydın, a.g.e., s. 78.

²⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 108-109; Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 177.

²⁶ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 176; Ortaylı, a.g.e., s. 44.

²⁷ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 178.

Beyazıd döneminde gelirlerini hüccet, resm-i kısmet ve sicillerden elde ettikleri kanunnamelerden anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu gelirlerin miktarları gösterilmemiştir.²⁸ Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi'nde ise gelir miktarlarını da ayrıntılı olarak görmek mümkündür. Buna göre kadıların sicilden yedi, hüccetten otuz iki, sicil suretinden on iki, miras taksiminden binde yirmi, bakire nikâhından otuz iki, dul nikâhından on beş veya on iki akçe almaları hükme bağlanmıştır.²⁹ Daha sonraki dönemlerde bu ücretlerin miktarlarında çeşitli düzenlemeler ve değişiklikler yapılmışsa da kadıların, gelirlerini yaptıkları işlere göre almaları uzun müddet devam etmiştir.³⁰

Burada şu hususun belirtilmesinde yarar vardır: Kadıların çeşitli yollardan aldıkları bu ücretler, büyük meblağlara tekabül etmemiştir. Bu durum, maddi açıdan zor durumda kalan yahut aldığı meblağı az gören kadıların çeşitli yolsuzluklara sapmalarına yol açmıştır.³¹ XIV. yüzyıl sonlarına kadar kadılık mesleğine rağbetin az olması da, gelirlerin azlığına bağlanmıştır.³²

4- Denetim

Klasik dönemde kadılar için sürekli bir teftiş mekanizması bulunmamıştır. Halkın, kadıların verdikleri hükümlerin hukuka aykırılığından şikâyet etmesi yahut durumun devlet ricâlinden kimilerinin dikkatini çekmesi hâlinde teftiş yoluna gidilmiştir. Kadılar, komşu kadılar tarafından denetlenebildikleri gibi merkezin teftiş için görevlendirdiği “*toprak kadısı*” denilen kadılar tarafından da denetlenebilmişlerdir. XV. yüzyıl sonlarına kadar teftişle ilgilenen “*mehayif müfettişi*” denilen seyyar kadılardan bahsedilmektedir. Bunlar gerektiğinde davalara da bakmışlardır.³³ Ayrıca yine merkez tarafından beylerbeyi veya sancakbeyi rütbesindeki “*müfettiş paşalar*” da teftiş için gönderilebilmiştir. Kadılar, suçlarının sabit olması durumunda yine merkezden gönderilen çavuşlar tarafından tutuklanıp İstanbul'a götürülmüşler³⁴, genelde görevlerinden alınmış ve sürgün cezası ile cezalandırılmışlardır.³⁵

²⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 84.

²⁹ Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey, İstanbul, 1990, s. 330.

³⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 85.

³¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 84.

³² Kılınç, Ahmet, “Yıldırım Bayezid Han'ın Devlet Yönetimine Işık Tutan İki Osmanlıca Makale ve Tahlilleri”, *YBHD*, No:1, 2016, s. 12.

³³ Ortaylı, a.g.e., s. 61-62.

³⁴ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 177.

³⁵ Kılınç, a.g.m., s. 11.

II- TANZİMATTAN SONRA ŞERİYE MAHKEMELERİ ve KADILAR

Tanzimat devrinin 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu ile başladığı kabul edilmekle birlikte yapılan hukukî düzenlemelerin daha eskilere dayandığı gözlemlenmektedir.³⁶ “*Tanzimat*”, kelime olarak “*nizam*” kelimesi ile aynı köktendir ve “*nizamlar, düzenlemeler*” mânâsındadır.³⁷ Gerçekten de bu dönem, kısa olmasına rağmen yapılan düzenlemeler itibariyle oldukça hareketli geçmiştir.³⁸ Son devir vakanüvislerinden Ahmet Lütü Efendi'nin kanunların uygulanması şöyle dursun, okuyup anlaşılmasının dahi mümkün olmadığını söylemesi, bu durumu doğrulamaktadır.³⁹

Devletin her müessesesinde olduğu gibi ilmiye sahasında da Tanzimatın ilânının çok öncelerinde bir gevşeklik başgöstermiş; bu gevşeklik ilmiye sınıfına mensup kadılara⁴⁰ ve yargı teşkilâtına da yansımış; yargı sahasında adam kayırma, rüşvet gibi olaylar artmıştır.⁴¹ Kadılar devre çıkararak halktan lüzumsuz yere ve bazen cebir yoluyla para toplayabilmiş,⁴² dava ve tayin işlerinde rüşvet alabilmişlerdir. Yine kadılıkların yüksek paralarla satılmasından bahsedilmektedir.⁴³ Rüşvet yoluyla tayini gerçekleştiren kadıların hak etmedikleri hâlde önemli mevkilere gelmesi, liyakatsiz kişilerin görev yapması sonucunu doğurmuştur.⁴⁴ Yine belli bir dönemden sonra uzak bir bölgeye tayin edilen kadıların kaza mahalline gitmeyerek İstanbul'da kalmaları ve yerlerine naip göndermeleri de yargı sahasında bir özensizlik ve bozulmayı beraberinde getirmiştir.

Yaşanan bozulmanın farkına varan devlet ricâli, adli sahada bir ıslahat yapılması gereğini hissetmiştir. Konuyla ilgili II. Mahmut'un, vezirler, memurlar ve ilmiye mensubu kişilerle yaptığı bir toplantı kayda değerdir. Bu toplantıda devletin bir süredir zarara uğruyor olması, hukuk kurallarının tatbikinde gereken özenin gösterilmemesine bağlanmış; kadıların işinin ehli kimselerden seçilmesi ve hukuka aykırı davranışların cezalandırılması gereği vurgulanmıştır.⁴⁵

Adli sahada görülen bozulmalar neticesinde Tanzimat döneminde Osmanlı yargı teşkilâtında mühim değişiklikler yapılmıştır. Bu

³⁶ Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, Arı Sanat, İstanbul, 2017, s. 23.

³⁷ Ekinci, a.g.e., s. 24.

³⁸ Ekinci, a.g.e., s. 21.

³⁹ Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret, İstanbul, 1992, s. 224.

⁴⁰ Mumcu, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet - Özellikle Yargıda Rüşvet-*, İnkılap, İstanbul, 2005, s. 118.

⁴¹ İpşirli, Mehmet, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, No: VII-VIII, 1988, s. 276; İnalçık, Halil, “Adaletnameler”, T.T.K Belgeler Dergisi, C. II, S. 3-4, Ankara, 1965, ss. 49-142, s. 78; Mumcu, a.g.e., s. 134.

⁴² Mumcu, a.g.e., s. 126-127.

⁴³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 105.

⁴⁴ Mumcu, a.g.e., s. 132.

⁴⁵ Ekinci, a.g.e., s. 299.

değişiklikler yeni mahkemelerin kurulması yahut kanunlaştırma yapılması şeklinde olmuştur.⁴⁶ Söz konusu değişiklikler, aşağıda şer'iye mahkemeleri ve kadılar açısından ayrı ayrı ele alınacaktır.

A- ŞER'İYE MAHKEMELERİNDE GÖRÜLEN DEĞİŞİKLİKLER

Devletin aslî mahkemeleri olarak görev yapan şer'iye mahkemelerinin yetkileri zamanla daraltılmış ve böylece mahkemeler, eski itibarını da kaybetmiştir. Şer'iye mahkemeleri ile ilgili göze çarpan en önemli değişiklik budur. Bununla birlikte makam binaları ve mahkeme teşkilâtı gibi şekli bazı değişikliklere de gidilmiştir. Söz konusu değişiklikler aşağıda incelenecektir.

1- Yetki Daralması

Tanzimat döneminde şer'iye mahkemelerinin yetkileri zamanla Nizamiye mahkemeleri lehine olarak daraltılmıştır.⁴⁷ Bu daralmanın ardında yatan sebebin Avrupa'nın gayrimüslim vatandaşların davaları hakkındaki endişelerini gidermek olduğu düşünülmektedir. Bu durum İslâm hukukuna da aykırı görülmemiştir. Zira gayrimüslimlerin, "*ahval-i şahsiye*" denilen şahıs, aile, miras, mülkiyet hukukuna ilişkin davalar için zaten kendi mahkemelerine başvurma imkânları mevcuttu. Bunlar dışında kalan davalar için ise müşterek bir mahkemenin olması, İslâm hukukuna aykırılık teşkil etmeyecekti.⁴⁸ Bu husus, padişahın kadıyı sadece belli hususlar için kendisine vekil kılabilme ehliyeti ile izah edilmiştir.⁴⁹ Şöyle ki, şer'i hukuka göre kadılar, devlet reisi tarafından; onun sahip olduğu yetkileri yine onun adına kullanmak üzere tayin edilirler. Bu husus Mecelle'de şöyle ifade edilmiştir: "*m. 1800: Hâkim, taraf-ı sultaniden icrâ-i muhakemeye ve hükme vekildir. Bu vekâlet, bir akit ile gerçekleşir. Bu akdin şartlı olması mümkündür. Buna göre vekil, yalnızca muayyen bir zaman dilimi için tayin edilebileceği gibi muayyen bir hususa yönelik de tayin edilebilir.*" Şer'iye mahkemelerinin görev alanlarının daraltılması da, tıpkı belirli bir husus için vazifelendirilmiş gibi bu icazet kapsamında görülmüştür.

Bununla birlikte bu düzenleme ulemeden kimilerince "*kötü niyetli*" olarak değerlendirilmiş ve asıl maksadın şer-i şerifin ortadan kaldırılması olduğu düşünülmüştür. Örneğin Ziya Paşa, 1869 yılında neşrettiği bir makalesinde konuyla alakalı olarak şunları söylemektedir: "*...Ve ticaret ve eyâlet ve temyiz hukuk ve idare meclislerinin küşadı ve zaten mehâkim-i şer'iyyeye ait olan ahkâm-ı hukukiyyenin takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyla talâk ve nikâh gibi sırf umur-ı mezhebiyyeye dair hususatın bırakılması bilcümle şer-i*

⁴⁶ Aydın, a.g.e., s. 420.

⁴⁷ Aydın, a.g.e., s. 423.

⁴⁸ Ekinci, a.g.e., s. 224-225.

⁴⁹ Ekinci, a.g.e., s. 100.

şerifin vücudunu kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa'ya karşı dirayetli görünmek maksadından başka bir mânâya hamlolunamaz." Buna karşılık Ahmet Cevdet Paşa ise, Nizamiye mahkemelerinin kurulmasına karşı çıkanları ikna etmek amacıyla Celâleddin Cevvani'nin Divan-ı Def-i Mezâlim adlı eserini tercüme etmiştir.⁵⁰

Yetki daralması ile ilgili incelenmesi gereken bir diğer husus, söz konusu daralmanın nasıl gerçekleştiğidir. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki bu yetkilerin şeriye mahkemelerinden alınmış olması kadılar için de yargı sahalarında daralma olması mânâsına gelmektedir. Dolayısıyla burada bahsedilecek olan yargıya ilişkin daraltılan yetkiler, kadılar için tekrar edilmeyecek, kadınların diğer görevlerine ilişkin açıklamalar yapılacaktır. Tanzimat etkisinin, hukukî düzenlemeler açısından Tanzimat Fermanı'nın öncesine dayandığı göz önünde tutularak bu safhalar incelenirken, Tanzimat dönemi geniş anlamı ile ele alınacaktır.

a) Yetki Daralmasının Safhaları

Tanzimat döneminde Avrupa ile artan ticarî ilişkilerin bir neticesi olarak birtakım ticarî örf ve adetler hukuk literatürüne girmiş, bunun bir sonucu olarak 1800 yılında Osmanlı tacirleri ile yabancı tacirler arasındaki davalara bakmak üzere istisnaî bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon yeni örf ve adetlere vakıf olması hasebiyle ticarî davaları görmeye diğer mahkemelerden daha ehil sayılmıştır.⁵¹ Böylece şeriye mahkemelerinin yetkileri de ilk kez daraltılmış olmuştur.

1856'da çıkarılan Islahat Fermanı'nda ise adliyede yapılması düşünülen değişiklikler açıkça zikredilmektedir.⁵² Fermarda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerek ticaret ve cinâyete, gerekse hukuk-i âdiyeye dair davaların, her iki milletten temsilcilerin bulunduğu ve vali ile kadının da iştirak ettiği meclislerde görülmesi esası getirilmiştir.⁵³

Esas yetki daralması ise 1867'de çıkarılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi ile olmuştur. Bu tarihte birtakım idari ve adli mahkemeler kurulmuş; nizamname ile de şeriye mahkemeleri, yalnızca ahval-i şahsiyeye ilişkin davaları görmeye memur kılınmıştır. Yine aynı tarihli Şuray-ı Devlet Nizamnamesi ile şeriye mahkemelerinin idari yargı yetkileri tamamen ellerinden alınmıştır.⁵⁴

1871'de şeriye mahkemeleri tamamen kaldırılancaya dek yetkilerini sınırlayacak olan Nizamiye mahkemeleri kurulmuştur.

⁵⁰ Yörük, Ali Adem, Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 5.

⁵¹ İkinci, a.g.e., s. 97-98.

⁵² İkinci, a.g.e., s. 41.

⁵³ İkinci, a.g.e., s. 183.

⁵⁴ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 183; Cin, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1992, s. 24-25.

Nizamiye mahkemelerinin kurulması, bu mahkemelerin hangi davalara bakacağı konusunda karışıklık ve tereddütlere yol açmış; iki mahkeme arasında çıkan yetki karışıklığını önlemek üzere peş peşe düzenlemeler yapılmıştır.

Nihayet 1924'te, Mehâkim-i Şeriye'nin İlğasına ve Mehâkimin Teşkilatına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun ile bu mahkemeler tamamen kaldırılmıştır.⁵⁵

Görüldüğü üzere çeşitli senelerde çıkarılan nizamnameler, şeriye mahkemelerinin yetkilerini peyderpey kısıtlama amacına hizmet etmiştir. Bu kısıtlama ise sonradan kurulan Nizamiye mahkemeleri ile şeriye mahkemeleri arasında bir düalitenin doğmasına sebep olmuştur. Zira ortaya çıkan bir uyuşmazlık için hem Nizamiye mahkemeleri hem şeriye mahkemeleri kendini yetkili görebilmiştir. Aşağıda bu konu ele alınacaktır.

b) Mahkemeler Arasındaki Yetki Karışıklığı

Yukarıda da belirtildiği gibi adli ıslahatın çıkış noktası bozulan mahkemeleri ıslah etmek olduğu hâlde şer'i mahkemeleri zamana uygun olarak ıslah edilmesi yerine yeni mahkemeler kurulmuştur. Üstelik kurulan yeni mahkemeler de uyuşmazlıklara şer'i çözümler getirmiştir. Gerçekten Nizamiye mahkemeleri, şer'i hukukun düzenlemediği konularda şer'i hukuka aykırı olmamak kaydıyla yapılan örfî düzenlemelere dair uyuşmazlıklarla ilgilenmek üzere kurulmuş, bu uyuşmazlıklarla ilgili verdiği hükümler de şer'i nitelikte olmuştur.⁵⁶ Mahkemelere götürülen uyuşmazlıklarda şer'i ahkâmı havi Mecelle'den yararlanılmıştır.⁵⁷

Şeriye mahkemelerini ıslah etmek yerine yeni mahkemeler kurulmasının ardında dinî vasfı ağır basan şer'iyeye mahkemelerinde ıslahat yapıp bunları aslî hüviyetinden uzaklaştırmaktansa bunların yanında modern mahkemeler kurmanın daha münasip bulunması yatmaktadır. Aynı zamanda bu sahada modernleşmeye izin vermeyeceği düşünülen ulemanın tepkilerinden de çekinilmiştir.⁵⁸

Sonuç olarak yukarıda da görüldüğü gibi Nizamiye mahkemeleri kurularak şeriye mahkemelerinin yetkileri peyderpey azaltılmıştır. Bununla birlikte aynı zamanda iki mahkemenin işlerliği yetki çakışmalarına sebep olmuş; mahkemelerin görev sahalarında bir düalite ortaya çıkmış, bu da bazı aksaklıklara yol açmıştır. Öyle ki bu düalite verilen idam cezası hükümlerinin uygulanamaması sonucunu dahi doğurabilmiştir.⁵⁹ Ayrıca şeriye mahkemelerinin kökleşmiş konumu bir

⁵⁵ Cin, a.g.m., s. 26.

⁵⁶ Ekinci, a.g.e., s. 313.

⁵⁷ Yörük, a.g.e., s. 10.

⁵⁸ Ekinci, a.g.e., s. 224.

⁵⁹ Kılınç, Ahmet, "İdam Cezasının Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukundaki Görünümüne İlişkin Birkaç Kaynak ve Bu Kaynakların Tahlihi", Türk Hukuk Tarihi

anda bertaraf edilememiş, uzun bir süre bu mahkemeler, geçmişten kalma bir alışkanlıkla dava görmeye devam etmişlerdir.⁶⁰

İhtilaf özellikle ceza sahasında olmuştur. Muhtelif tarihlerde çıkarılan muhtelif nizamnamelerle sorun çözülmeye çalışılmışsa da ihtilaflar devam etmiştir.⁶¹ Söz konusu nizamnamelere değinilmesinde fayda vardır.

Öncelikle 1875 tarihinde neşredilen Arazi Davalarının Mehakim-i Nizamiyede Lüzum-ı Rü'yetine Dair Tahrirat'ta, arazinin vekalet ve şahadet-i fesad üzerine icra-i ferağ ve intikaline dair davaların Nizamiye mahkemelerinde görüleceği hususu yer almıştır.⁶² Esasen 1858'de Arazi Kanunnamesi çıkarılmışsa da kanunnameden sonra ortaya çıkan uyuşmazlıklara şeriye mahkemeleri bakmaya devam etmiştir. Dava mercii'nin değişmesi, zaman içerisinde, tapu ve intikal sahiplerinin artması ile gündeme gelmiştir. Yine 1879'a gelindiğinde, konu ile ilgili çıkarılan Tahrirat-ı Adliyye-i Umumiyye ile, sahih vakıf davaları ve müvella marifetiyle görülmesi gereken davalar dışındaki davaların Nizamiye mahkemelerinde görüleceği bildirilmiştir.⁶³

1887'de çıkarılan Mehâkim-i Şer'iyye ve Nizamiyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında İrâde-i Seniyye ile iki mahkeme arasındaki yetki karışıklığını gidermeye yönelik bir tanzim yapılmış, Nizamiye mahkemelerinin bakamayacağı davalar tek tek sayılmıştır. Buna göre evlenme, boşanma, nafaka, kölelik, kısas, diyet, vasiyet, miras, vakıf gibi davalar, Nizamiye mahkemelerinin bakamayacakları davalar arasında sayılmıştır. Bunlar şeriye mahkemelerinin görev kapsamında görülmüştür. Âdi hukuk davalarında ise prensip itibariyle Nizamiye mahkemeleri görevli tutulmakla beraber, tarafların aralarında anlaşıp uyuşmazlığı şeriye mahkemelerine götürmeleri de mümkün kılınmıştır. Ceza davaları ile haksız fiil ve sözleşmelerden doğan borçlara dair davalarda ise Nizamiye mahkemeleri tek ve mutlak görevli mercii kabul edilmiştir.⁶⁴

Görüldüğü üzere yapılan düzenleme ile bazı davalar mutlak olarak şeriye mahkemelerine, bazı davalar mutlak olarak Nizamiye mahkemelerine hasredilmişken bazı davalar ise Nizamiye

Araştırmaları, S. 11, 2011, s. 39. Kılınç, makalesinde 1909 tarihinde Mehmed Arif Bey'in İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası'nda yayınlanan ilginç bir makalesinden bahseder. "*İdam Cezası: Tarihçesi, Bizde İcra Edilememesi Esbâbı*" ismini taşıyan bu makalede yazar, Tanzimat dönemi için Nizamiye mahkemelerince verilen idam cezası kararının temyiz ve infazının, aynı vakada şeriye mahkemesinin de idam cezasına hükmetmesi ile mümkün olabileceğini iddia etmektedir.

⁶⁰ Ekinci, a.g.e., s. 228.

⁶¹ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 183; Ekinci, a.g.e., s. 226-227.

⁶² Ekinci, a.g.e., s. 328-329.

⁶³ Ekinci, a.g.e., s. 329.

⁶⁴ Ekinci, a.g.e., s. 329; Cin, a.g.m., s. 25.

mahkemelerinin görev alanına girmekle birlikte tarafların anlaşmaları ile şeriye mahkemelerinde görülmüştür.⁶⁵

1909 tarihli bir irade-i seniyye ile Nizamiye mahkemelerinde görölüp hükme bağlanan ahval-i şahsiye davalarının şeriye mahkemelerinde görülmesi men edilmiştir.

1914'te çıkarılan Mehakim-i Şer'iyye ve Nizâmiyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamnâme ile mahkemelerin görev alanları bariz hâle getirilmiş, şeriye mahkemesinde görülecek davalar kalem kalem sayılmış, kalan davaların ise Nizamiye mahkemelerinde görülmesi hükme bağlanmıştır. Böylece şeriye mahkemeleri, aslî mahkemeler olmaktan çıkmıştır.⁶⁶

1917 tarihinde şeriye mahkemeleri Şeyhülislâmlıktan alınarak Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu tarihe kadar şeriye mahkemeleri Şeyhülislâmlığa bağlı iken Nizamiye mahkemeleri Adliye Nezareti'ne bağlı olmuştur. Ancak bu tatbikat kısa sürmüş, 1919'da tekrar eski hâle dönülmüştür.⁶⁷

Görüldüğü üzere birbirinden farklı iki hukuk sisteminin yan yana yaşatılmaya çalışılması adli düaliteye neden olmuş, bunu önlemek üzere peş peşe pek çok nizamname çıkarılmış, fakat meseleye ilişkin karışıklık ve tereddütler devam etmiştir.

2- Makam Binaları

Klasik dönemde şeriye mahkemelerinin belirli bir makam binalarının olmadığından bahsedilmişti. Bu durumun, XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Ortaylı, 1836 yılı için Edirnekapı'daki bir mahkemenin, görevli kadı değişince yerine gelen kadının Ayasofya'daki konağına taşındığından bahsetmektedir.⁶⁸ Daha sonraları ise şeriye mahkemeleri, belirli sabit binalar hâline getirilmiştir. Bu durum 1837 yılına götürülmektedir. Bu tarihte görev alanları daraltılmış olan kadılar, Bâb-ı Meşihat'teki boş odalara yerleştirilmişlerdir.⁶⁹

3- Mahkeme Teşkilâtı

Şeriye mahkemelerinin klasik dönemde tek hakimli görev yaptıklarından bahsedilmişti. Bununla birlikte çok hakimle görev yapmaya teorik açıdan bir engel bulunmamaktadır. Nitekim Tanzimat döneminde bu konuda da bir değişikliğe gidilmiş, mahkemelere çok hakimle görev yapma esası getirilmiştir.

⁶⁵ Ekinci, a.g.e., s. 227.

⁶⁶ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 184; Ekinci, a.g.e., s. 330.

⁶⁷ Cin- Akyılmaz, a.g.e., s. 184.

⁶⁸ Ortaylı, a.g.e., s. 69.

⁶⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 68; Ekinci, a.g.e., s. 294.

B- KADILARDA GÖRÜLEN DEĞİŞİKLİKLER

Yukarıda da belirtildiği gibi adliye sahasının bozulmasında en büyük etken kadılardaki yozlaşma olmuştur. Kadılar, işinde ehil kimselerden seçilmez olmuşlar, böylece liyakatsiz kadıların sayısı gün geçtikçe artmıştır. Aynı şekilde işinde ehil kimselerin, mesleğin hassasiyetinden çekinmelerinin de bunda etkisi olmuştur. Zira İslâmî çerçevede kadılık mesleği, yargılama işinin taşıdığı hassasiyet ve getirdiği mesuliyet nedeniyle kolay kolay tavsiye edilmemiştir. Bu yükün farkında olan kimselerin mesleğe yanaşmaması⁷⁰ ile bir nevi “meydan liyakatsizlere kalmıştır.” Böylece mesleğe geçen düşük nitelikteki kadılar rüşvet, halktan para toplama gibi pek çok yolsuzluğa bulaşmışlardır. Harçlar artırılmış yahut kanunlarda yer almayan harçlar istenir olmuştur.⁷¹

Kadıların bulaştıkları yolsuzluklara çeşitli kayıtlarda rastlamak mümkündür. Örneğin 1664 (1075) yılına ait bir kayıta kadıların devre çıkmaları ile ilgili şu ifadeler geçmektedir: “*Borlu kadısı ... devir memnu iken devre çıkıp köy köy gezip ... meccanen yemek ve sair zahirelerin aldığından maada ...*”⁷² Yine 1795 (1210) yılına ait bir kayıt, kadıların halktan haksız yere harç almalarına ilişkindir: “*Ereğli, Rusçuk, Çatalca, Büyükçekmece, Silivri, Mürefte, Çorlu, Şarköy, Gelibolu, Malkara, Keşan, İpsala kazalarındaki şer’i mahkemelerde görülen davalarda ... kadıların fazla harç aldıklarından şikayetle meni için emir isdarı...*”⁷³

1855’te neşredilen “*Kudât ve nüvvâbın suret-i hareket ve rüsumatına dair ba-irâde-i seniyye karargâr olan usulü şâmil tenbihat*” isimli bir yazıda mahkeme ilam ve hüccetlerinden fazla resm ve harç alındığı, katl davalarında keşif ücreti ve masrafı adıyla gücü yetmeyen varislerden para talep edildiğine işaret edilmiş; bu durumun ise belirli bir maaşla kazaya tayin edilen naiplerin masraflarını çıkarma endişesine düşmelerinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Bu gibi işlerin yasaklanması ve bunun için gerekli tedbirlerin alınması gereğine işaret edilmiştir.⁷⁴

Bahsi geçen bozulmalar, kadılarınla ilgili ıslahat ihtiyacını gündeme getirmiş, böylece birtakım düzenlemelere girişilmiştir. Söz konusu düzenlemeler, aşağıda ele alınacaktır.

1- Tahsil ve Tayin

Kadılarınla ilişkin getirilen düzenlemelerle, kadıların tahsil ve tayin usulleri değiştirilmiştir. 1854’te kadıların yetiştirmek maksadiyle Muallimhane-i Nüvvab adında bir okul açılmış, daha sonra ise bir yüksek okul olarak görev yapan Medresetü’l Kuzat faaliyete geçmiş ve böylece kadılık için medreseden başka bir okulda tahsil yapmak gerekmiştir.

⁷⁰ Ekinci, a.g.e., s. 311.

⁷¹ Ortaylı, a.g.e., s. 87.

⁷² Mumcu, a.g.e., s. 127, dp.

⁷³ BOA Cevdet Ad. no: 3348.

⁷⁴ Ekinci, a.g.e., s. 319.

Nizamiye mahkemeleri kurulunca bu mahkemelerde görev yapmaları için mezun veren Kavânin ve Nizâmat Dershanesi kurulmuştur. Dershanede, Mecelle dersleri verilmiştir.⁷⁵ Daha sonra bu derslane ödenek eksikliği sebebiyle kapatılınca Nizamiye mahkemelerine hukukçu yetiştirmek üzere İstanbul'da, Adliye Nezareti'ne bağlı bir hukuk mektebi kurulmuştur. Mektebin kuruluşu için yapılan hazırlıklarda gayrimüslimlerin hakimlik yapmalarına da hukukî bir zemin oluşturulması dikkat çekmektedir. Konuya ilişkin bir mazbatada, Nizamiye mahkemelerine “sunûf-ı tebeadan ehl-ü erbab” yetiştirilmek üzere bir hukuk mektebi kurulması ihtiyacından bahsedilmiştir.⁷⁶

Tüm bu çabalara rağmen, Nizamiye mahkemelerinde yetişmiş eleman sıkıntısı yaşanmış, bu nedenle bu mahkemeler için kurulan mektepten mezun olmayanlar da Nizamiye mahkemelerinde hakimlik yapabilmişlerdir.⁷⁷

Eğitim gören kadılar, klasik dönemde belirli sürelerle tayin edilmişlerken yapılan değişikliklerle bu usul de kaldırılmıştır. Buna göre kadılar, geçerli bir sebep bulunmadan azledilemeyecektir.

2- Görevleri

Kadıların, buldukları kazanın hakimi olmaktan başka “*belediye reisi*” vasfını da taşıdıklarından bahsedilmiştir. Daha sonraları bu tür işlerin, peyderpey kadıların yetki alanından çıkarıldığı görülmektedir. 1826 yılında merkezde İhtisab Nezareti ve taşrada İhtisab müdürlükleri kurulmuş, belediye ve asayişe ilişkin işler bunlara verilmiştir. Yine imar ve iskâna ilişkin işler, 1831 yılında kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne verilmiştir.

1837'de ilk defa İstanbul kadılığı, resmi bir binaya taşınmış; kazaskerlikler birer mahkeme hâline getirilmiş ve kadıların idari ve mahalli idarelere ilişkin yetkileri de kaldırılmıştır.⁷⁸ Böylece kadıların idari, mali ve belediyeye ilişkin yetkileri ellerinden alınarak kadılar, sadece dava görmekle yükümlü kılınmışlardır.⁷⁹

3- Ücretleri

Klasik dönemde kadıların belirli bir gelirlerinin olmadığından ve geçimlerini mahkeme harçları ile sağladıklarından yukarıda bahsedilmiştir. Zamanla bu gelirler kadıları tatmin etmeyince birtakım yolsuzluklar gözleendiğinden, kadılara düzenli maaş bağlanması usulüne geçilmiştir. Buna göre kadılar, davalardan aldıkları resm-i kısmet, resm-i

⁷⁵ Yörük, a.g.t., s. 19-20.

⁷⁶ Yörük, a.g.t., s. 33-34.

⁷⁷ Yörük, a.g.t., s. 178.

⁷⁸ Cin, a.g.m., s. 24.

⁷⁹ Ekinci, a.g.e., s. 56.

tereke, ilâm, hüccet gibi gelirleri kendi adlarına toplamaktan men edilmiş; bunun yerine belirli bir aylık almaları öngörülmüştür. Bu aylıklar kadınlara, bu işle ilgilenmek üzere merkezden atanan “*muhassıllar*” tarafından verilmiştir.⁸⁰

4- Denetim

Tanzimat dönemi ile kadınlara denetimine ilişkin olarak da bazı düzenlemeler getirilmiştir. 1867 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile vilayet merkezlerinde teftiş için Meşihat'ten tayin edilen müfettiş-i hükkâm-ı şer'lerin bulunması hükme bağlamıştır. Nizamnameye göre bu müfettişler, bütün şeriye mahkemelerini teftiş edecek, verilen hükümlerin şer'i hukuka uygun olup olmadığını denetleyecektir. Ayrıca halka da, verilen hükme bir itirazının bulunması hâlinde, vilayet makamına müracaat etme hakkı tanınmıştır.⁸¹

SONUÇ

Çalışmada şeriye mahkemeleri ve kadınlara Tanzimat döneminde geçirdikleri değişim incelenmiştir. Bu değişimi tespit edebilmek için de önce Tanzimat öncesi döneme göz atılmış, ardından Tanzimat sonrası dönem ele alınmıştır. Tanzimat öncesi ve sonrası dönemler için şeriye mahkemeleri ve kadınlara ayrı ayrı incelenmiş; önce şeriye mahkemeleri ardından kadınlara ele alınmıştır.

Tanzimat öncesi dönemde şeriye mahkemelerinin uzun süre Osmanlı Devleti'nin asli mahkemeleri olarak görev yaptıkları; yargılama işlerini yürütmekten başka hukukî sözleşmelerin kayıtlarını tutmak gibi bugünkü noterlerin kapsamına giren işleri de yürüttükleri ifade edilmiştir. Bu mahkemelerin belirli bir makam binası olmaması; kadının hususî konağı, camii gibi çeşitli yerlerde görev yapabilmişlerdir. Çok hakimle yargılama yapmaya teorik olarak bir engel olmamakla birlikte uygulamada tek hakimli olarak çalışmışlardır.

Kadınlara ise şeriye mahkemelerinde yargılama yapmakla görevli kimseler olup yargılama yapmaktan başka pek çok görevi de kadınlara yürütmüşlerdir. Kadınlara, buldukları kazanın hem hakimi, hem belediye reisi olmuşlar; eşyaya narh koymak, çarşı pazarı denetlemek, miras taksimi yapmak gibi işleri yürütmüşlerdir. Kadınlara ilmî açıdan donanımlı olmaları gerekmiş; buna binaen de kadınlara, uzun bir tahsil süreci geçirmişlerdir. Kadınlara belirli bir ücret almaması, yürüttükleri işlere göre dava taraflarından aldıkları harçlarla geçimlerini sağlamışlardır.

Bununla birlikte zaman içerisinde devletin her sahasında olduğu gibi adli sahada da birtakım bozulmalar meydana gelmiştir. Zamanla kadınlara rüşvet almak, devre çıkıp haksız yere halktan para toplamak,

⁸⁰ İnalçık, Halil, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*, TTK, İstanbul, 1964, s. 624.

⁸¹ İkinci, a.g.e., s. 315-316.

adam kayırmak, para ile makam satmak gibi çeşitli yolsuzluklara karışmışlardır. Bu bozulmalar, adli sahada bir ıslahat ihtiyacını gündeme getirmiştir.

Şeriye mahkemeleri ve kadılara dair yapılan ıslahatlarda şeriye mahkemelerinde birtakım değişikliklere gidilmesi gereğinden yola çıkılmış olsa da dinî vasfı ağır basan bu mahkemelerde değişiklik yapmak ulemanın tepkisini çekeceğinden şeriye mahkemelerinin yanında Nizamiye mahkemeleri açılarak şeriye mahkemelerinin bazı yetkileri bu mahkemelere devredilmiştir. Bu devir, peyderpey gerçekleşmiş, çeşitli nizamnamelerle şeriye mahkemelerinin yetki alanları Nizamiye mahkemeleri lehine olarak kısıtlanmıştır. Bundan başka şeriye mahkemelerine belirli makam binaları tahsis edilmiş, yine klasik dönemdeki tek hakim anlayışı yerine çok hakimli bir sisteme geçilmiştir.

Yargı teşkilâtı Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturduğundan buradaki bozulmaların ıslahı da büyük önem arz etmiştir. Fakat ulemeden çekinildiği için yapılan düzenlemeler çıkış noktasından farklı seyretmiş, şeriye mahkemelerinin ıslahı yerine yeni mahkemeler kurmak yoluna gidilmiştir. Bu da ülkede bir adli düâlitenin doğmasına yol açmış, bu durum şeriye mahkemeleri ortadan kaldırılıncaya kadar devam etmiştir. Bu düâlite birtakım aksaklıklara yol açmış, öyle ki idam cezalarının infaz edilememesi sonucunu dahi doğurabilmiştir. Tüm bu gelişmeler, adli sahada yapılan ıslahatların bekleneni karşılamadığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey, İstanbul, 1990.
- Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren, İstanbul, 2004
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul, 2015, 13. Baskı.
- Bayındır, Abdulaziz, "Osmanlı Adli Teşkilatı", *Yeni Türkiye Dergisi* Osmanlı Özel Sayısı I, No: 31, 2000.
- Cin, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. Yılında Tanzimat, TTK, Ankara, 1992.
- Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram, Konya, 2017, 9. Baskı.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, Arı Sanat, İstanbul, 2017.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret, İstanbul, 1992.
- İnalçık, Halil, "Adaletnameler", *T.T.K Belgeler Dergisi*, C. II, S. 3-4, Ankara, 1965, ss. 49-142
- İnalçık, Halil, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*, TTK, İstanbul, 1964.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, No: VII-VIII, 1988.
- Kılınç, Ahmet, "Yıldırım Bayezid Han'ın Devlet Yönetimine Işık Tutan İki Osmanlıca Makale ve Tahlilleri", *YBHD*, No:1, 2016, s.1-24
- Kılınç, Ahmet, "İdam Cezasının Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukundaki Görünümüne İlişkin Birkaç Kaynak ve Bu Kaynakların Tahlili", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 11, 2011, ss. 33-62.
- Mâverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniyye*, Çev.: Ali Şafak, Bedir, İstanbul, 2015.
- Mumcu, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet -Özellikle Yargıda Rüşvet-*, İnkılap, İstanbul, 2005.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik, İstanbul, 2017.
- Sak, İzzet/Çetin, Cemal, 45 Numaralı Konya Kadı Sicili, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya, 2016, s. 89, n. 47-4.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara, 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988,
- Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan, Ankara, 19. Baskı, 2017.
- Yörük, Ali Adem, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.